

УДК 39:904(477.64)«159/17»(045)

УКРАЇНСЬКІ НАТІЛЬНІ ЧОЛОВІЧІ І ЖІНОЧІ ХРЕСТИ XVII–
XIX СТ.: ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ТА РОЗПОВСЮДЖЕННЯ

Віктор Векленко, директор Громадського
історико-етнографічного ставрографічного
Музею Хреста.

Зоя Маріна к.і.н., доцент кафедри
історіографії, джерелознавства та
архівознавства Дніпропетровського
національного університету ім. О. Гончара

В дослідженні аналізуються питання визначення і датування одного з різновидів дрібної культової пластики, котрий поділяється за гендерним принципом і може служити ставрографічним маркером етнічних українських земель.

Ключові слова: українські чоловічі і жіночі хрести, датування, етнічні українські землі, архетипи, Громадський історико-етнографічний ставрографічний Музей Хреста.

The study analyzes the transformation of the forms of the crosses of the Dnieper on the basis of the forms of crosses of the Siver-Polissya and Zaporozhian traditions based on the study of the funds of the Public Historical and Ethnographic Staurographic Museum of the Cross.

Key words: Ukrainian male and female crosses, dating, ethnic Ukrainian lands, archetypes, Public Historical and Ethnographic Staurographic Museum of the Cross.

Тривалі ставрографічні розвідки довели тезу, що якщо археологічні дослідження можуть виступати джерелом локальної історії [11], то вивчення особливостей предметів особистого благочестя виступає потужною складовою наближення до розуміння аспектів етнічної історії [6]. Однією з таких категорій христів є різновид, котрий поділяється на чоловічі і жіночі, і

може слугувати певним етномаркером етнічних територій, що є визначенням актуальності проблеми. Відповідно, такий аналіз і таке узагальнення здійснюються вперше, тому загальною метою є розгляд цього різновиду натільних хрестів, знайдених не тільки на українських землях, а і на території колишньої Московії. Тому до завдань ми віднесли вивчення знахідок з низки московитських території, великих комплексів, отриманих в Україні, а також окремих концептуальних знахідок. Основними методами, використаними в дослідженні, є метод періодизації, історико-порівняльний метод, історико-типологічний метод, історико-системний метод.

Величезне розмаїття предметів особистого благочестя на території України вражає. Воно обумовлене і широким розповсюдженням зразків Візантії і Русі, які трансформувалися і створювали вже місцеві ті чи інші похідні форми, і взаємовпливами сусідніх християнських земель – європейських і московитських, а ще – бойовими діями і міграційними рухами XVII–XVIII ст., що, знову-таки, посилювало трансформаційні процеси форм дрібної культової пластики. Завдяки ж дослідженню фондів Громадського історико-етнографічного ставрографічного музею хреста (далі – Музей Хреста) вдалося вичленувати велику кількість регіональних різновидів хрестів [2, 3, 6–9 та ін.] і започаткувати нові напрямки вивчення. Разом з тим, існує категорія натільних хрестів, надзвичайно розповсюджена на українських землях у XVII–XIX ст., котрі також в цей період користувалися великою популярністю і на території колишньої Московії. Ці хрестики діляться на чоловічі і жіночі і належать до різновиду культових виробів, щодо яких розпочинається дискусія про первинну етнічну належність.

Чоловічі хрести простіші за формою. Основний хрест – прямий «латинський» із фігурним оголів'ям. На лицевому боці в центрі на Голгофі розташований внутрішній восьмикінцевий хрест зі списом та тростиною, в горішній частині – варіанти написів «царь слвы» («црь свы») під титлами, або Ц (цар) С (слави) І (Ісус) Х (Христос), на раменах можуть бути Г А

(Голова Адама) **М Л** (місце лобне) або ж **ІС ХС** з додаванням **С Б** чи **СНЪ БЖІЙ** та **Р Б** чи **РАСПЯТ БЫСТЬ**; на хрестах більших розмірів на нижній лопаті іноді фіксується напис **НІКА** (перемога, переможець). В більшості випадків по периметру на обох боках оконтурюється тонким рельєфним валиком. На зворотному боці рядками розташовуються тексти молитов: це може бути і «Да воскреснет Бог», і молитва Святому Хресту, і звернення до Господа Ісуса Хреста (рис. 1.1) [29, вкл. IV].

Жіночі ж за межами основного хреста прикрашені таким собі вінком (єдиною фігурою) з рослинних візерунків (лист, вазон) (рис. 1.2) [29, вкл. XX].

Е.В. Вінокурова на підставі опрацювання різноманітних колекцій відносить архетипи таких хрестиків – як чоловічих, так і жіночих до XVII ст. [18, с. 326]. Але навіть на цьому рівні досліджень завдяки численним археологічним розкопкам вже постають додаткові питання. В першу чергу щодо датування. Хрести Ілімського острогу віднесені основною масою до XVIII ст., частина – до другої половини попереднього, а незначна кількість – до другої половини-кінця XIX ст. [29, с. 27]. З 215 ставрографічних знахідок 5 належать до «чоловічих» зразків і стільки ж – до «жіночих»; але серед іншого в масиві знахідок присутні 2 українських жіночих намистових хрестики [3], для яких у автора на той час не було точних аналогій [29, с. 49, 53] (це ставить під питання належність чоловічих і жіночих хрестиків виключно до московитського населення). Інший, не менш цікавий приклад, отримуємо зі Пскова і Псковської землі. Ю.В. Колпакова у своєму дослідженні, присвяченому регіональним предметам особистого благочестя, наводить 28 хрестиків – «чоловічих» (20) і «жіночих» (8) [27, с. 108, 113, 115, 126, 135, 144, 157, 161, 162–164, 168–170, 172, 177, 183]; вона відводить період функціонування для чоловічих – XVI–XVIII, для жіночих XVII–XVIII [26, с. 188]. Але серед цієї кількості знахідок в тій чи іншій мірі датованих тільки 8 предметів. Серед чоловічих один віднесений до XVI ст. (рис. 1.3)

[27, с. 172], один – до друг. пол. XVI ст. (рис. 1.4) [27, с. 135], один – до XVI–XVII ст. (рис. 1.5) [27, с. 113], два – до XVII ст. (рис. 1.6, 7) [27, с. 172], один – до XVII–XVIII ст. (рис. 1.8) [27, с. 144]. Серед «жіночих» датовано два: один віднесений до друг. пол. XVII ст. (рис. 1.4) [27, с. 126], другий, заввишки 5,3 см і чомусь названий «дівоchim» – до XVIII ст. [27, с. 183]. Решта – випадкові знахідки, підйомний матеріал, збори тощо...

Тобто питання датування таких знахідок є доволі дискусійним, особливо якщо взяти до уваги відстані від того чи іншого ремісничого центру і до місця знахідки та час, що був необхідним для розповсюдження того чи іншого різновиду [21]. Таким чином, аналогії віддалених регіонів Московської держави доволі часто втрачають свою репрезентативність на інших територіях, зокрема – на українських землях. Як зазначає С.В. Горохов, відсутня хронологічна диференціація археологічних артефактів за їх типами [21, с. 40]. Інше питання полягає в статевій диференціації вищезазначених хрестів.

На сьогодні є тільки один документ, який пов'язаний з діяльністю майстерні в Костромській області, яка працювала наприкінці XIX ст. Він дозволяє екстраполювати дані й на інші райони та давніші епохи [20, с. 390–391]. Заслуговує на увагу, що у документі зафіксовано цікавий розподіл хрестиків – за статевою ознакою та так званими сортами (за віком) [30]. Наведена класифікація активно використовується російськими [19] й українськими дослідниками та в низці випадків є доволі репрезентативною. У нашому випадку важливим є «сорт 5», так звані хрести козацькі (рис. 1.10), оскільки тільки один козацький етнос – український – набув самостійності не тільки національно й ідеологічно, але і ставрографічно, що доведено численними категоріями українських натільних і нагрудних хрестів [2–7; 13 та ін.]. Тобто питання архетипів цих хрестів є відкритим із ухилом на українську версію.

Ще один момент, який потребує уточнення. У дослідженнях російських авторів подібні вироби доволі часто пов'язуються зі старообрядницькими майстернями і, цілком можливо, що для тих територій це твердження має право на існування, але навіть там має бути з'ясована різниця між старообрядницькими хрестами та виробами старообрядницьких майстерень.

Проте це стосується російських територій. Яку ж картину ми маємо на українських землях?

На сьогодні відомо, щонайменше, три великі комплекси, в яких у значній кількостях присутні вищезгадані хрестики.

Першим можемо розглянути комплекс зі Старосинявського р-ну Хмельницької обл. (рис. 2). Комплекс був придбаний за винятком деяких знахідок (позначені на світлині), на момент придбання нараховував 160 одиниць [5], з яких жіночих було 56 (рис. 3.1), а чоловічих – 27 (рис. 3.2). Особливий інтерес викликають жіночі хрести. Більшість із них невеликі за розмірами (35–40 мм заввишки), великих (понад 50 мм) лише два. Стан збереженості різний – від задовільного до гарного, частина екземплярів зберегла рештки білої, жовтої чи блакитної поливи. Попри дискусію про належність подібних речей старовірському колу, ми маємо, передусім, згадати про вкрай негативне ставлення українського православного соціуму до старовірів.

Безумовно, старовіри на Поділлі були, зокрема – у с. Коренівка Ольгопольського повіту, проте у 1800 р. більшість родин звідти перейшла до турецьких земель. На середину XIX ст. на території Литинського повіту проживало 369 прихильників цього релігійного руху, у Литичівському повіті – 626. Причому, переважна їх більшість мешкала у повітових центрах, але відомості про наявність ливарницьких промислів у них відсутні.

Комплекс походить з території колишніх сіл Грабівка (Грабовець) і Золотарівка, котрі були знищені після придушення польського повстання у 1831 р., одним із наслідків якого була ліквідація старого адміністративного

устрою: воєводства перетворено на губернії, землі шляхтичів-повстанців відібрані у родів колишніх власників, а населені пункти – перетворені на військові поселення. Не оминула ця доля і села Летичівського повіту. Серед інших були ліквідовані села Грабовець (Грабівка) та Золотаренки (Золотарівка), жителів із них переселили до с. Паньківці. Оскільки після цього зазначені села не відроджувалися – маємо верхню дату існування населених пунктів і, відповідно, визначення культових знахідок.

Наступний великий комплекс походить з пам'ятки з околиць сучасного м. Дніпро – Новобогородицької фортеці й Старосамарського ретраншементу. Але з самого початку потрібно зазначити специфічність отримання археологічних артефактів, оскільки дослідження об'єкту і прилеглих територій велося як офіційно (розвідки з шурфування і розкопки з відповідними Дозволами і Відкритими Листами), так і напівофіційно – із металодетекторами та вилученням знахідок із культурного шару, через що фіксація здійснювалася дуже приблизно (рис. 4) і тільки на початкових етапах [14; 17]. Мало того, в 2013–2014 рр. відбулося певне розпорошення колекцій, котрі зберігалися в ДНУ ім. О. Гончара, внаслідок чого встановлення наявності усіх отриманих із пам'ятки знахідок є складним.

Відповідно у вищезазначений спосіб було отримано 14 жіночих хрестиків, які стисло опубліковані в двох каталогах [24; 25], а ґрунтовний аналіз більшості хрестів здійснений в окремих публікаціях [12] та узагальнюючій монографії [10, с. 46–52]. Одразу маємо підкреслити, що під час «офіційних» і «напівофіційних» досліджень знайдено чомусь тільки жіночі хрестики.

Перший (основний) блок складається з 10 хрестів (рис. 5) та інформації про ще один у приватній колекції. Найбільші (козацькі?) вироби (3 + 1 приватний) мають розміри: 1 + 1 приватний – 58 x 32 мм (рис. 5.1, 6) і 54 x 28 мм (рис. 5.11). Великі (2 примірники) – 49 x 25 мм (рис. 5.10), 49 x 26 мм (рис. 5.9). Середні (5 примірників) – 39 x 20 мм (рис. 5.2); 40 x 21 мм

(рис. 5.3); 41 x 20 мм (рис. 5.7), 40 x 20 мм (рис. 5.5), 39 x 21 мм (рис. 5.4). Всі вони виготовлені литтям із мідних сплавів (бронзи), з рештками різнокольорового емалювання та в окремих випадках – золочення; вирізняються деталями оформлення вушка, декоративного оздоблення, написами тощо. Тексти молитов – «Да воскреснет Бог», звернення до Господа Ісуса Христа тощо. Також на пам'ятці був знайдений срібний хрестик із рештками ланцюжка 36 x 22 мм (рис. 5.8) з молитвою хресту-хранителю [10, с. 46–52].

Але крім археологічних експедицій на зазначеній території активно діяли місцеві та приїжджі скарбошукачі, через що обсяг вилучених артефактів не підлягає обліку. Завдяки допомозі місцевих краєзнавців вдалося придбати частину таких знахідок, більшість яких відноситься до чоловічих і жіночих хрестиків (рис. 6). Сукупно придбано 66 чоловічих і 74 жіночих виробів, котрі за розмірами відповідно до типології костромського хресторобного осередку належали, переважно, до категорії великих, середніх і маленьких.

По Новобогородицькій фортеці – Старосамарському ретраншементу маємо зазначити наступне. Оскільки граничні межі функціонування об'єкту відомі (1688–1799 рр.), то умовним датуванням цих хрестів можемо визначити період від середини 1660-х років по кінець XVIII ст. (з урахуванням українців-будівничих фортеці та дорослого переселеного українського населення) [10, с. 96–100].

Ще одним великим і важливим ставрографічним комплексом є знахідки з околиць с. Липці Харківського р-ну Харківської обл. [4]. Село засноване втікачами-переселенцями з Правобережної України в 1655 р., а в 1658 р. воно вже отримало статус сотенного містечка. На 1779 р. населення складалося з 1641 мешканця, тобто за кількістю посідало друге місце в Харківському повіті. На момент публікації сукупність хрестів обраховувалась в 341 одиницю, з яких до жіночих віднесено 134, а до

чоловічих – 124 предмети, тобто разом вони складали понад 75% всієї кількості (рис. 7). Мало того, знахідки отримані, переважно, з околиць населеного пункту, тож вони представляють тільки частину можливих ставрографічних артефактів.

У повному обсязі комплекс не досліджувався (була здійснена тільки його загальна презентація), але зафіксовано, що хрестики представлені трьома розмірами – великим, середнім і малим; причому маленьких хрестиків (близько 3 см заввишки з вушком) – найбільше. Певна відмінність від вищезгаданого комплексу полягає у більшому розмаїтті форми знахідок (від класичної до видовженої) та особливостях внутрішнього планування (частина знахідок із заглибленим основним хрестом). Крім того, привертає увагу істотна варіативність написів, особливо – на лицевому боці чоловічих хрестиків.

Питання щодо місця виготовлення цих предметів є відкритим. Бо старовірські громади на території північної Гетьманщини вперше з'явилися на нетривалий час в 1669 р. і лише з середини 1680-х рр. міграція старовірів набула більш-менш помітних масштабів. Причому головними причинами для них тут була близькість до польських земель (можливість швидкої подальшої еміграції) та відсутність утисків і прискіпливого контролю влади. У 1715–1718 рр. на Стародубщині в 13 слободах нараховувалось 3813 чоловік мешканців. На Харківщині ж нараховувалося лише кілька невеликих старовірських поселень навколо самого міста. Через те, що історія міграції старовірів на Слобожанщину вимагає ґрунтовнішого дослідження, ми продовжуємо наполягати на належності подібних виробів саме українському населенню. При цьому не виключається можливість широкого розповсюдження подібних тільників старовірчого виробництва на українських землях з кінця XVIII ст. через високий попит на них в традиційному українському суспільстві, але вірогідність цієї версії доволі невелика через відсутність фіксації на території Харківської обл.

ливарницьких виробництв старообрядців, а також через значні відстані (і відповідно – великі транспортні видатки) від основних старообрядницьких майстерень Московської держави (пізніше – Російської імперії).

Маємо зазначити, що наведені зразки чоловічих хрестиків за нашим припущенням були виготовлені не раніше за середину XVII ст., про що свідчить їхня певна уніфікованість, більш-менш усталена форма та доволі якісне лиття, тоді як давніші зразки значною мірою відливалися доволі спрощено. Тож можливим варіантом давніших зразків може слугувати знахідка зі зібрання А. Логвіненка, території колишнього Покровського Підгірського Ладанського монастиря (рис. 9.1), який до 1619 р. був чоловічим, а пізніше був перетворений на жіночий. Тобто зазначений хрестик із внутрішнім чотирикінцевим (!) хрестом міг належати ченцеві цього монастиря і датується, відповідно, кінцем XVI – початком XVII ст.

Стосовно інших регіонів – ми можемо констатувати величезну кількість знахідок таких хрестів по усім етнічним українським землям (рис. 8) [1]. Вони різноманітних розмірів, із різним ступенем концентрації, з регіональними особливостями датування тощо.

Почнемо з найбільших. В описах П.Я. Сєрова [30] позначені т. зв. «царегородські» хрести без вказаних додаткових параметрів. Щодо цієї категорії хрестів є зауваження, що вони «за розмірами і вагою такі ж, як великі і козацькі, тільки фасон і композиція – інші». Наскільки вони відрізняються від попередніх категорій, якщо різниця між тими складає 5–11 мм? Припустимо, зразками жіночих «царегородських» виробів можуть бути хрести із додатково прикрашеними деталями обрисами форм, як деякі знахідки з Новобогородицької фортеці – Старосамарського ретраншементу (рис. 5.1, 11). А як визначити чоловічі? У зібранні Музею Хреста знаходиться 4 великих хрести 74–79 мм заввишки, тож чи можуть вони бути саме «царегородським»? Один із них походить з Вінницької обл. (рис. 9.2) – 78 мм

заввишки (див. Табл. 1), з текстом молитви «Да воскреснет Бог» на звороті. Інші надійшли з Дніпропетровської, Хмельницької та Полтавської областей.

Із Роменського р-ну Сумської обл. (рис. 9.3) надійшов цікавий жіночий хрестик, розміри якого знаходяться між дитячим і виробом для немовлят. На Ігреньського п-ві у м. Дніпро (колекція В. В. Бінкевича) знайдено два жіночих хрестики – 35 (рис. 9.4) і 40 (рис. 9.5) мм заввишки, у обох на зворотному боці – текст молитви «Кресту Твоєму ...». Також там знайдено і чоловічий 40 мм заввишки з текстом варіанту Ісусової молитви: «Гди Ис/ Хрте/ сыне/ бжій/ благослови/ ...» [16]. Скоріш за все, всі вони мають відношень до українського населення навколо Усть-Самарського ретраншементу та датуються першою половиною XVIII ст.

Доволі велика група, з одинадцяти хрестів, надійшла з Житомирщини, хрестики були знайдені біля сел. Сосновка і Рудня-Городище. Тут і чоловічі хрестики висотою від 23 до 54 мм (рис. 9.6–9), і вироби для немовлят (?) 23–24 мм заввишки (рис. 9.10, 11) з молитвою на звороті «Кресту Твоєму...» і «Да воскреснет...»; і за розмірами вони менші, ніж красносільські зразки. Також звідти походять два жіночих із однаковими написами на лицевому боці 36 мм заввишки (рис. 10.1, 3), але з різною шириною, два жіночих 41 мм висотою (рис. 10.11, 13) з рештками білої емалі, але різними параметрами внутрішнього хреста та певною відмінністю загальних форм, а також чоловічий 44 мм заввишки (рис. 10.2) – тобто між «середнім» і «великим». Однак, це досить невелика частина подібних знахідок із цієї області.

Харківська область. Величезна кількість подібних знахідок (крім комплексу з с. Липці), хоча слід зазначити, що частина території «перейшла» з Полтавщини, що відбилося, в тому числі й на ставрографічних виробах (рис. 12). Вперше публікуємо п'ять хрестиків – два жіночих – із околиць с. Липці (на додаток до вище згадуваного комплексу): перший – 54 мм заввишки (рис. 10.4), другий – 52 мм (рис. 10.5), який гіпотетично може бути віднесеним до «царегородських». Ще три хрестики з території області без

додаткової інформації про місця знахідок: два жіночих (рис. 10.6, 8), перший з них 51 мм висотою так само може бути позначений як «царегородський», і один чоловічий (рис. 10.7).

Із Полтавщини надійшов жіночий хрест 54 мм заввишки (рис. 10.9) з рештками блакитної та зеленої (?) емалі. Із Вінничини – два хрести: жіночий (рис. 10.10) 56 мм висотою, який також можна спробувати віднести до «царегородських», та чоловічий «середній» (рис. 10.12). З Чернігівщини – жіночий «дитячий» (рис. 11.1), з Сумщини – чоловічий (рис. 11.2) 34 мм заввишки (менший «дитячого» на 2 мм), з Запорізької – чоловічий (рис. 11.4) 35 мм (менший «дитячого» на 1 мм), з Кіровоградської області – також чоловічий (рис. 11.8) 37 мм (див. Табл. 3).

Ще цікава невелика група з трьох знахідок отримана з околиць м. Горішні Плавні з Полтавщини. Жіночий (рис. 11.5) 40 мм висотою (менший за «середній» на 3 мм) і 2 чоловічих – 40 мм заввишки з рештками емалювання і ознаками термічного впливу (рис. 11.3) та «дитячий» (?) 37 мм (рис. 11.6) з дефектами лиття, що свідчить про виключно місцеве виробництво, оскільки везти на продаж відверто неякісний виріб не мало ніякого сенсу. Мало того, за інформацією М.М. Горішнього, на території передмістя Гадяча місцевими мешканцями була знайдена велика кількість хрестиків, в тому числі – жіночих із емалюю, в тому числі – з ливарними дефектами, що беззаперечно свідчить про наявність щонайменше однієї хресторобної майстерні. Друга ж, цілком можливо, знаходилася у Келеберді (зараз – Горішньоплавенська міська громада, а з 1660-го року – сотенне містечко Полтавського полку).

Вищерозглянуті хрестики хронологічно охоплюють період другої половини XVII–XVIII ст. Однак їх продовжували виготовляти і пізніше, в тому числі і з коштовних металів. Так, із Ігреньського п-ву м. Дніпро надійшов срібний литий жіночий хрестик 32 мм висотою (рис. 11.7), з Чернігівської області було отримано срібний жіночий (рис. 11.10) 31 мм. У

Миколаївській – знайдено срібний жіночий карбований виріб (рис. 11.9) також 31 мм, а у Вінницькій – штампований з мідного сплаву (рис. 11.12).

Проте розмаїття форм цим не обмежується. Виявляється, що існують і такі собі «перехідні» варіанти. Певна трансформація спостерігається і на чоловічих хрестах (рис. 11.11, 13), коли на кінцях лопатей з'являються додаткові декоративні елементи – такі знахідки в зібранні Музею Хреста походять з Чернігівської (рис. 11.11; 57 мм), Сумської (рис. 11.13, 58 мм), Харківської (рис. 12 вгорі) областей. Наступним кроком стало додавання променів на волютах у зовнішніх кутах середохрестя. У якості свідчення цього є срібний виріб із Новобогородицької фортеці (рис. 11.14; 56 мм) [10, с. 43–45] та бронзовий з Хмельницької обл. (рис. 11.15; 60 мм) з білою та салатовою емаллями. Є можливі перехідні форми і у жіночих хрестиків, про що свідчить примірник з Харківщини (рис. 12 унизу)...

Тобто варіативність форм, розмірів, написів, елементів декору тощо дуже велика і тому відносити все це до московитської старообрядницької традиції надзвичайно некоректно. У родинному зібранні Ханенків був надзвичайно яскравий великий срібний жіночий хрест, котрий міг мати відношення до умовного визначення «царегородські» (розміри та місце знахідки не вказані) [32, №357] (до речі, там він позначений XVII ст.); у фондах ДНІМ ім. Д.І. Яворницького знаходиться дуже рідкісний срібний жіночий хрест, віднесений до XVIII ст., котрий походить з колекції О. Поля і був придбаний або знайдений у Києві [31, с. 111].

Безумовно, істотною проблемою є обмеженість інформації про знахідки решток хресторобних ливарень, але припущення про функціонування щонайменше двох у Полтавській обл. є, а ґрунтовніше вивчення фондів Музею Хреста на предмет наявності виробів із ливарними дефектами дозволить розширити уявлення про можливості їхнього місця знаходження у різних областях України. Іншою проблемою є незначна кількість досліджених некрополів із великою кількістю натільних хрестів,

оскільки, фактично, всі експонати Музею Хреста підпадають під категорію підйомного матеріалу. Тобто, досліджені поховальні пам'ятки існують і їх доволі багато [23; 28; 33], але у більшості випадків вони не пов'язані з конкретними, відносно невеликими, історичними об'єктами, які існували незначний проміжок часу, але насичені ставрографічними знахідками, на відміну від сибірських острогів із місцевою специфікою. Некрополі міст мають іншу специфіку, пов'язану із певною плінністю населення і, відповідно, надходження культових виробів із інших регіонів.

Такою ж проблемою є і тема хронологічних визначень. Ми не виключаємо появи чоловічих хрестів наведених зразків у XVI ст., але припускаємо, що тоді вони, все ж таки, частіше були однобічними, а звичного нам вигляду набули у XVII ст.; жіночі ж архетипи могли з'явитися тільки у XVII ст., а на землі Московії більш-менш офіційно потрапити не раніш за середину століття у зв'язку із церковними реформами патріарха Нікона, значна частина яких здійснювалася українцями, бо визначальним у формах цих виробів є стиль бароко, який притаманний тогочасному українському декоративному мистецтву та абсолютно невластивий тодішнім московитським традиціям [15].

Стосовно ж належності як чоловічих, так і жіночих хрестиків московитським старообрядцям, вірніше – старообрядницьким ливарням, можемо частково припустити щодо північних регіонів України через певну наближеність до московитських земель та надзвичайну популярність таких виробів в українському культурно-релігійному середовищі. Основна ж кількість зразків, скоріш за все, виготовлялася у сотенних містечках Лівобережжя та регіональних осередках Правобережжя. Тим більше, що старообрядництво як організоване явище сформувалося вже ближче до середини – другої половини XVIII ст. [22] і саме з цим часом слід співвідносити виготовлення культової металопластики, пов'язане із зазначеним різновидом московитського православ'я.

ДЖЕПЕЛІА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Baitsar A. 1918 r. Ukrainski etnichni zemli na karti Yuozasa Habrysa (Carte Ethnographique de L'Europe). URL: <http://baitsar.blogspot.com/2017/09/1918-carte-ethnographique-de-leurope.html> (data zvernennia: 11.09.2022).
2. Veklenko V. Volynski khresty kozatskoi i postkozatskoi doby. Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei. 2019. Vyp. 28. S. 135–144.
3. Veklenko V. Do pytannia vyznachennia deiakykh riznovydiv ukrainskykh khrestopodibnykh prykras KhVIII–KhIX st. Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei. 2021. Vyp. 30. S. 120–131.
4. Veklenko V. Stavrohrافichni materialy z s. Lyptsi Kharkivskoi oblasti: prezentatsiia kompleksu. Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei. 2012. Vyp. 21. Ch. 1. S. 184–188.
5. Veklenko V. Stavrohrافichnyi kompleks z Starosyniavskoho raionu Khmelnytskoi oblasti. Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei. 2011. Vyp. 20. Ch. 1. S. 143–147.
6. Veklenko V. Ukrainska etnika rehionalnoi stavrohrافii. Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei. 2016. Vyp. 25. S. 137–142.
7. Veklenko V. Ukrainski natilni i nahrudni khresty XVIII–XIX st. Pivdennoi Kyivshchyny na prykladi znakhidok z terytorii Kyivskoi oblasti. Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei. 2020. Vyp. 29. S. 132–144.
8. Veklenko V. Ukrainski khresty Livoberezhnoho Polissia KhVIII–KhIX st. Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei. 2017. Vyp. 26. S. 99–105.

9. Veklenko V. Ukrainski khresty Serednoho Podniprova KhVIII–pochatku KhIX st. (poperednii ohliad). Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei. 2017. Vyp. 26. S. 105–115.

10. Veklenko V.A. Нателные кресты Самары–Богородытской крепости: монография. Д., 2010.

11. Veklenko V.O. Arkheolohichni pam'iatky yak dzherelo lokalnoi istorii (na prykladi Bohorodytской fortetsi). Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv. Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho NAN Ukrainy. T. 19 (u 2-kh kn.). Tematychnyi vypusk: «Dzherela lokalnoi istorii: metody doslidzhennia, problemy interpretatsii, populiaryzatsiia». Knyha 1. K., 2009. S. 188–196.

12. Veklenko V.O. Barochni khresty z materialiv rozvidok terytorii Bohorodytской fortetsi ta fondiv DIM im. D.I. Yavornytskoho. Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei. K., 2003. Vyp. 12. S. 38–44.

13. Veklenko V.O. Do pytannia pro identyfikatsiiu, systematyzatsiiu i transformatsiiu zaporozkykh khrestiv. Svichado Prydniprov'ia. Kraieznavchyi almanakh: zbirnyk kraieznavchykh ta naukovykh prats. 2021. S. 52–95.

14. Veklenko V.O. Kolektsiia natilnykh khrestiv z terytorii Bohorodytской fortetsi. Problemy arkheolohii Podniprova. 2002. S. 135–150.

15. Veklenko V. O. Mazepynske baroko v natilnykh khrestakh mezhi XVII–XVIII st. Materialy XIV mizhnarodnykh Mohylianskykh chytan «Mazepynska doba v kulturi Ukrainy». Kyiv, 3–4 hrudnia 2009 r. K.: KMA, 2010.

16. Veklenko V.O. Natilni khresty XVII–XVIII st. z terytorii Ihrenskoho pivostrova (zibrannia V.V. ta Ye.V. Binkevychiv). Problemy arkheolohii Podniprova. 2009. S. 96–104.

17. Veklenko V.O. Pravoslavni starozhytnosti z terytorii Bohorodytской fortetsi. Problemy arkheolohii Podniprova. Д., 2003. S. 51–68.

18. Vynokurova E.P. Metallicheskiye lytie kresti-telnyky XVII v. Kultura srednevekovoi Moskvi: XVII vek. М., 1999. S. 326–360.

19. Horokhov S.V. Detskye y vzroslye natelnie kresti XVII–XIX vv. v Sybyry. Vestnyk arkheolohyy, antropolohyy y etnohrafyy. 2019. № 2 (45). S. 49–58.

20. Horokhov S.V. Razmeri detskykh, zhenskykh y muzhskykh natelnikh krestov razlychnikh typov v nekropole Nykolskoi tserkvy sela Kryvoshchekovo v Novosybyrske. Problemi arkheolohyy, etnohrafyy y antropolohyy Sybyry y sopedelnikh terrytoryi. 2020. T. XXVI. S. 389–396.

21. Horokhov S.V. Sravnytel'nyy analiz retseptur splavov natelnikh krestov XVII–XIX vv. Sybyry, Povolzhia y Severo-Zapada Rossyy. Humanytarnie yssledovaniya v Vostochnoi Sybyry y na Dalnem Vostoke. 2019. № 3. S. 39–51.

22. Zotova E.Ya. Mednoe khudozhestvennoe lyte XVIII – nachala XX vv. staroobriadcheskykh masterskykh h. Moskvi : Ystochnykovedcheskoe yssledovanye: dySSERTatsiya ... kandydata ystorycheskykh nauk : 07.00.09. M., 2003. 245 s.: yl. RHB OD, 61 03-7/756-6.

23. Ivakin H.Yu. Rozkopky na terytorii Staroho kyivskoho Arsenalu 2005–2007 rokiv. Lavrskyi almanakh: Pecherska fortetsia ta Kyivskyi Arsenal: novi doslidzhennia. 2008. Spetsvyp. 8. S. 9–23.

24. Kovalova I.F. Kataloh starozhytnosti doby piznoho serednovichchia mistechka Samar ta Bohorodytskoi fortetsi. D., 2007.

25. Kovalova I.F. Kataloh starozhytnosti doby piznoho serednovichchia mistechka Samar ta Bohorodytskoi fortetsi. D., 2013. Vyp. 2.

26. Kolpakova Yu.V. Natelnie kresti s yzobrazhenyem Holhofi sredy predmetov lychnoho blahochestyia zhytelei Pskova y Pskovskoi zemly. Evropeyskyi put Rossyy: Ordyn-Nashchokynskye chteniya. Vip. 1: Pskov y Pskovskaia zemlia – forpost rossyiskoi hosudarstvennosti y kulturi. A.L. 27. Ordyn-Nashchokyn y eho vremia. Sb. nauch. trudov. Pskov, 2009. S. 173–188.

28. Kolpakova Yu.V. Khrystyanskye drevnosti naseleniya Pskova y Pskovskoi zemly kontsa X-XVIII vv. (predmeti lychnoho blahochestyia)

Spetsyálnost – 07.00.06. – arkheolohyia. Dyss. na soiskanye uch. step. kand. ist. nauk. Rukopys. Pskov, 2006. T. 2.

29. Melnyk O.O. Natilni khresty z pokhovan Kyieva XVII–XVIII st. Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy. Kolektsii naukovykh fondiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy: mater. ta doslidzhennia. 2016. Vyp. 1 (18). S. 110–120

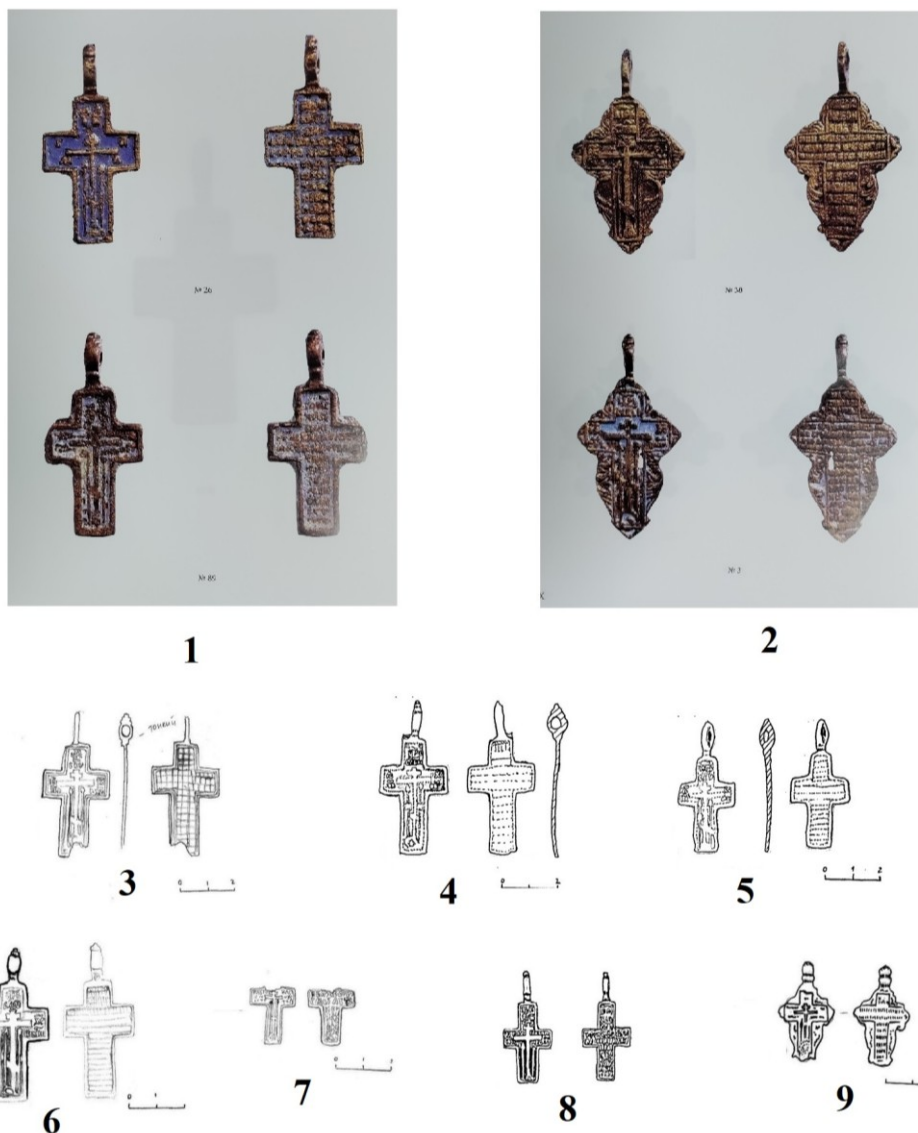
30. Molodyn V.Y. Kresti-telnyky Ylymskoho ostroha. Novosybyrsk, 2007.

31. Ob ystoryy lyteinoho dela ykon y krestov medno-lyteinoho zavedenyia Serova Petra Yakovlevycha s. Krasnoe Kostromskoi oblasti. Russkoe mednoe lyte. Sb. statei. 1993. Vip. 2. S. 155–160.

32. Stepanenko N.O. Nahrudni khresty Kh–KhKh stolit. Kataloh (Z fondiv Dnipropetrovskoho natsionalnoho istorychnoho muzeiu im. D.I. Yavornytskoho). D., 2021.

33. Khanenko B.Y. Drevnosty russkye. Kresti y obrazky. K., 1900. Vip. II.

34. Shelemetieva T. Dribna metaleva plastyka chasiv rosiisko-turetskoi viiny (1735–1739 rr.) z fondovoi zbirky Natsionalnoho zapovidnyka Khortytsia. Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. Statei. 2010. Vyp. 19. S. 87–94.

Каждый сорт крестов имел название креста мужской и женский.

1 сорт. Самые малые назывались младенческие. Мужской крест имел в длину 25 мм, в ширину 7 мм, вес 2 гр. Цена 1 коп. 1 шт. Женский в длину 25 мм, в ширину 8 мм.

2 сорт. Назывались детские. Мужской крест имел в длину 36 мм, в ширину 17 мм, вес - 4 гр. Цена 1½ коп. 1 шт. Женский крест детский имел в длину 36 мм, в ширину 18 мм, вес - 4 гр. Цена 1½ коп.

3 сорт. Средние. Мужской длина 41 мм, ширина 19 мм, вес - 6 гр. Цена 2½ коп. Женский длина 43 мм, ширина 25 мм, вес 6 гр. Цена 2½ коп. 1 шт.

4 сорт. Крупные. Мужской крест имел в длину 47 мм, в ширину 24 мм, вес 8 гр. Цена 3½ коп. 1 шт. Женский имел в длину 48 мм, ширину 26 мм, вес 8 гр. Цена 3½ коп. 1 шт.

5 сорт. Самые крупные назывались Казацкие, мужской имел размер в длину 52 мм, ширину 48 мм, вес 12 гр. Цена 5 коп. 1 шт. Женский имел длину 53 мм, ширину 30 мм, вес 12 гр. Цена 5 коп. 1 шт.

6 сорт. Цареградские. По размеру и весу и цене одинаковы, как крупные и казацкие, только фасона и композиции другой.

Рис. 1. Чоловічі й жіночі хрестики з Ілімського острогу і Псковщини; класифікація виробів красно сільської ливарні.

Рис. 2. Комплекс хрестів з Старосинявського р-ну Хмельницької обл.

Рис. 3. Чоловічі й жіночі хрестики з Старосинявського р-ну у зібранні
Музею Хреста

Рис. 3. Чоловічі й жіночі хрестики з Старосинявського р-ну у зібранні
Музею Хреста

INSULA #4 2022

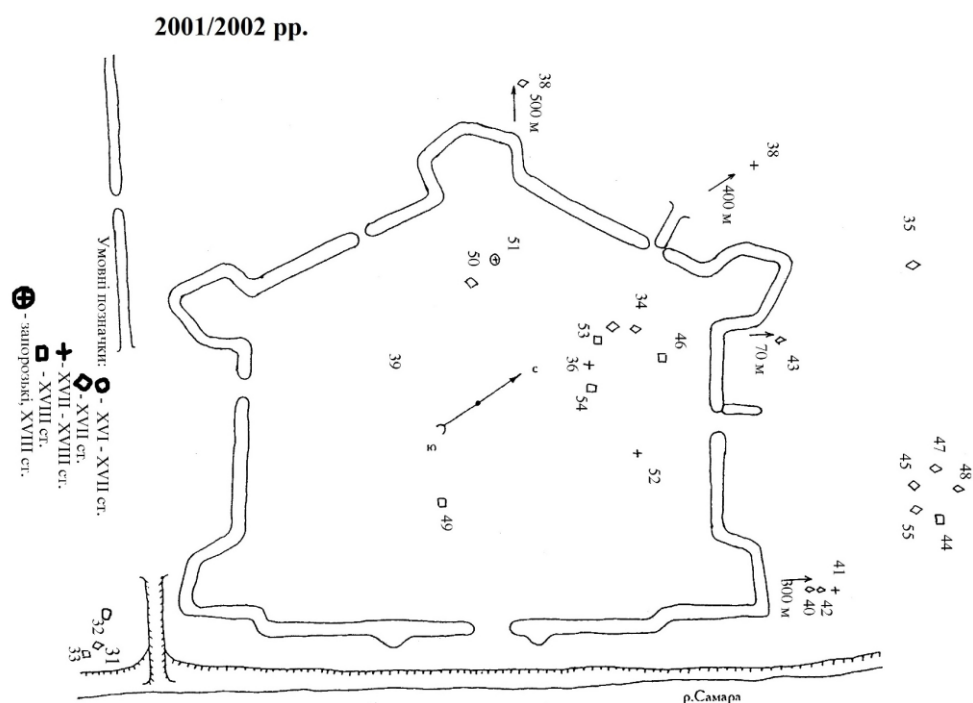
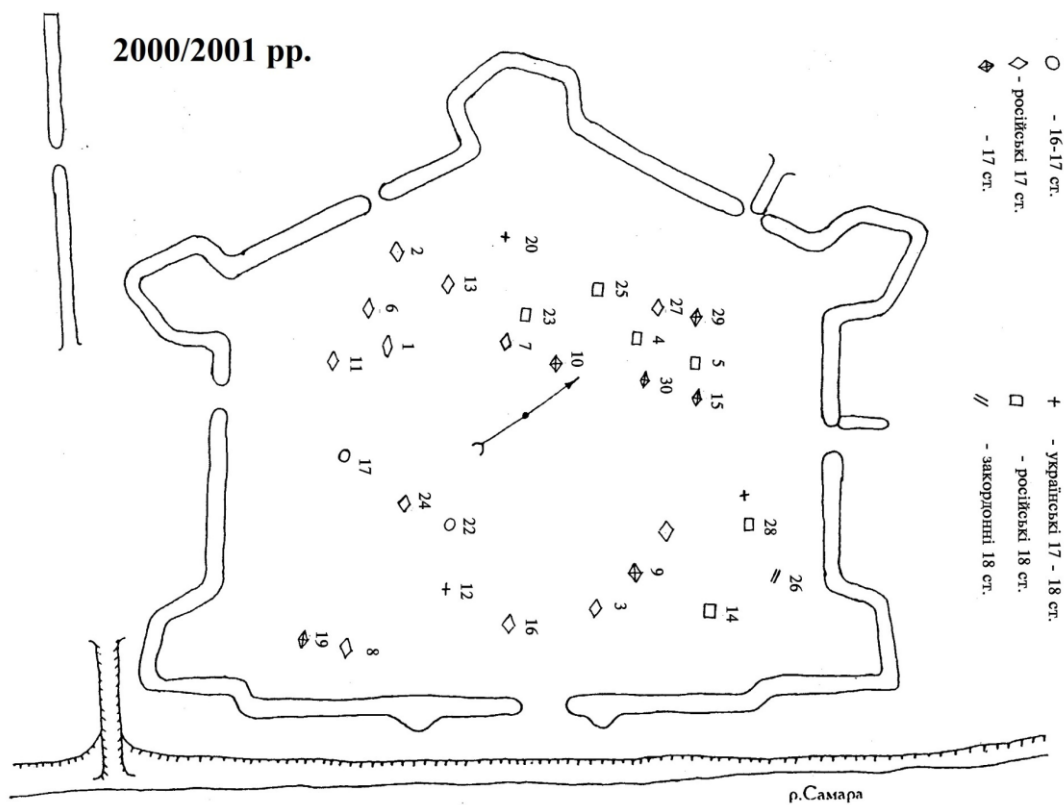

Рис. 4. Фіксація знахідок культових виробів на території
 Новобогородицької фортеці у 2000–2002 pp.

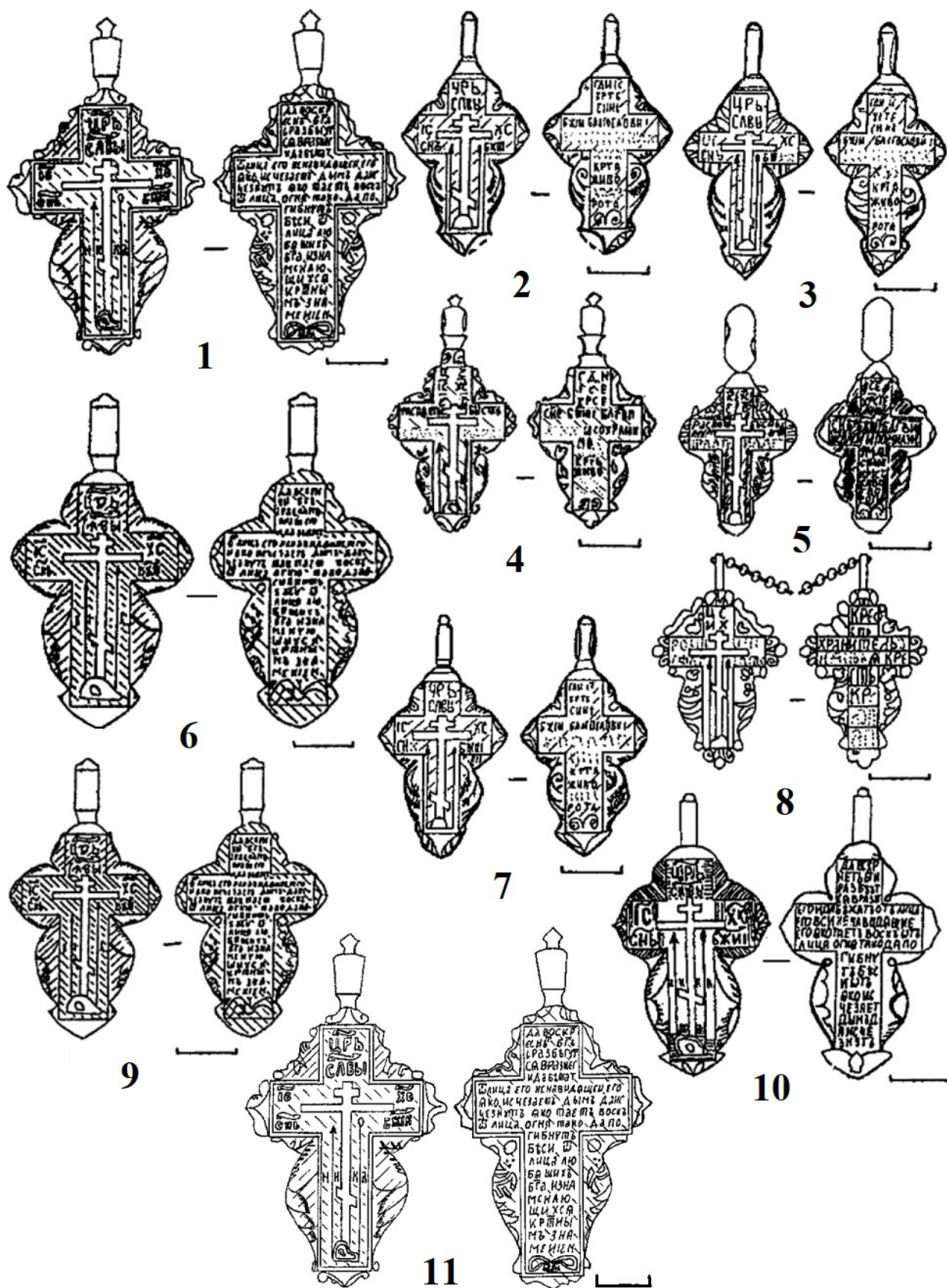

Рис. 5. Українські жіночі натільні хрести друг. пол. XVII–XVIII ст. з Новобогородицької фортеці – Старосамарського ретраншементу.

Рис. 6. Українські чоловічі і жіночі натільні хрести друг. пол. XVII–XVIII ст. з північної околиці сел. Шевченко (м. Дніпро).

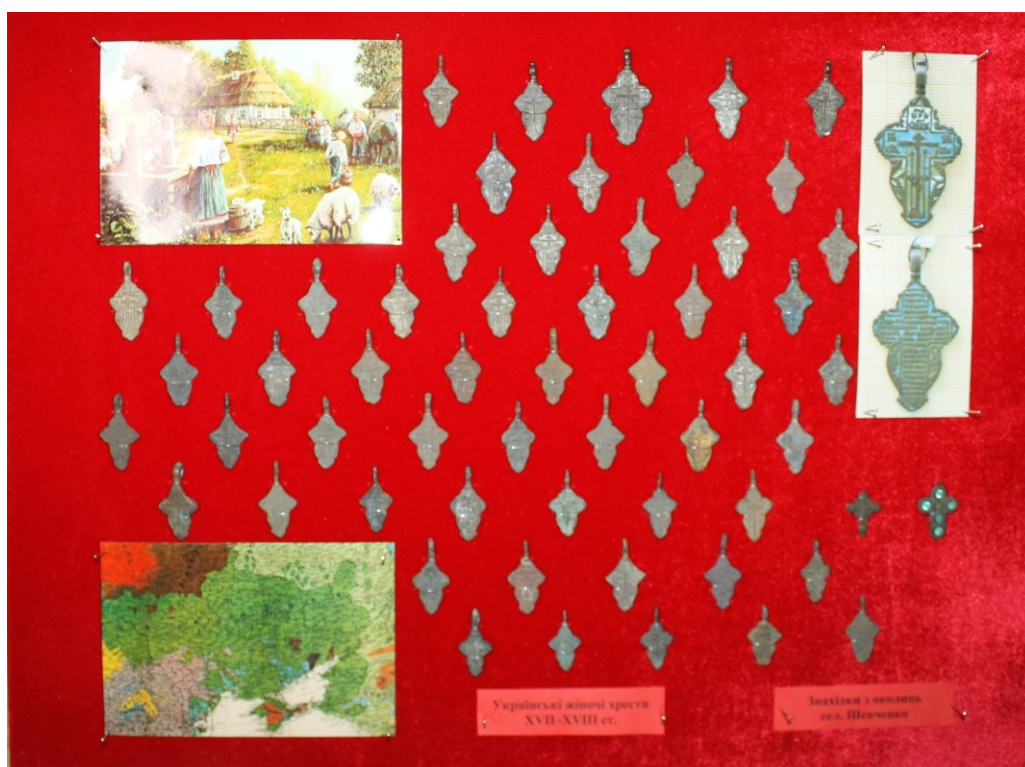

Рис. 6. Українські чоловічі і жіночі натільні хрести друг. пол. XVII–XVIII ст. з північної околиці сел. Шевченко (м. Дніпро).

Рис. 6. Українські чоловічі і жіночі натільні хрести друг. пол. XVII–XVIII ст. з північної околиці сел. Шевченко (м. Дніпро).

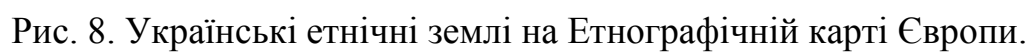
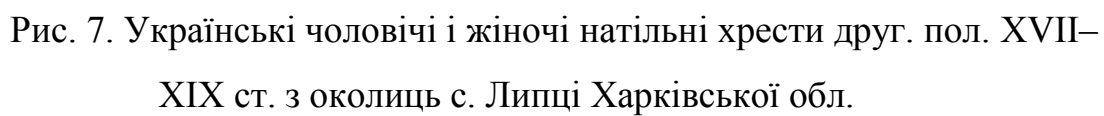
Рис. 7. Українські чоловічі і жіночі натільні хрести друг. пол. XVII–XIX ст. з околиць с. Липці Харківської обл.

Рис. 7. Українські чоловічі і жіночі натільні хрести друг. пол. XVII–XIX ст. з околиць с. Липці Харківської обл.

Рис. 7. Українські чоловічі і жіночі натільні хрести друг. пол. XVII–XIX ст. з околиць с. Липці Харківської обл.

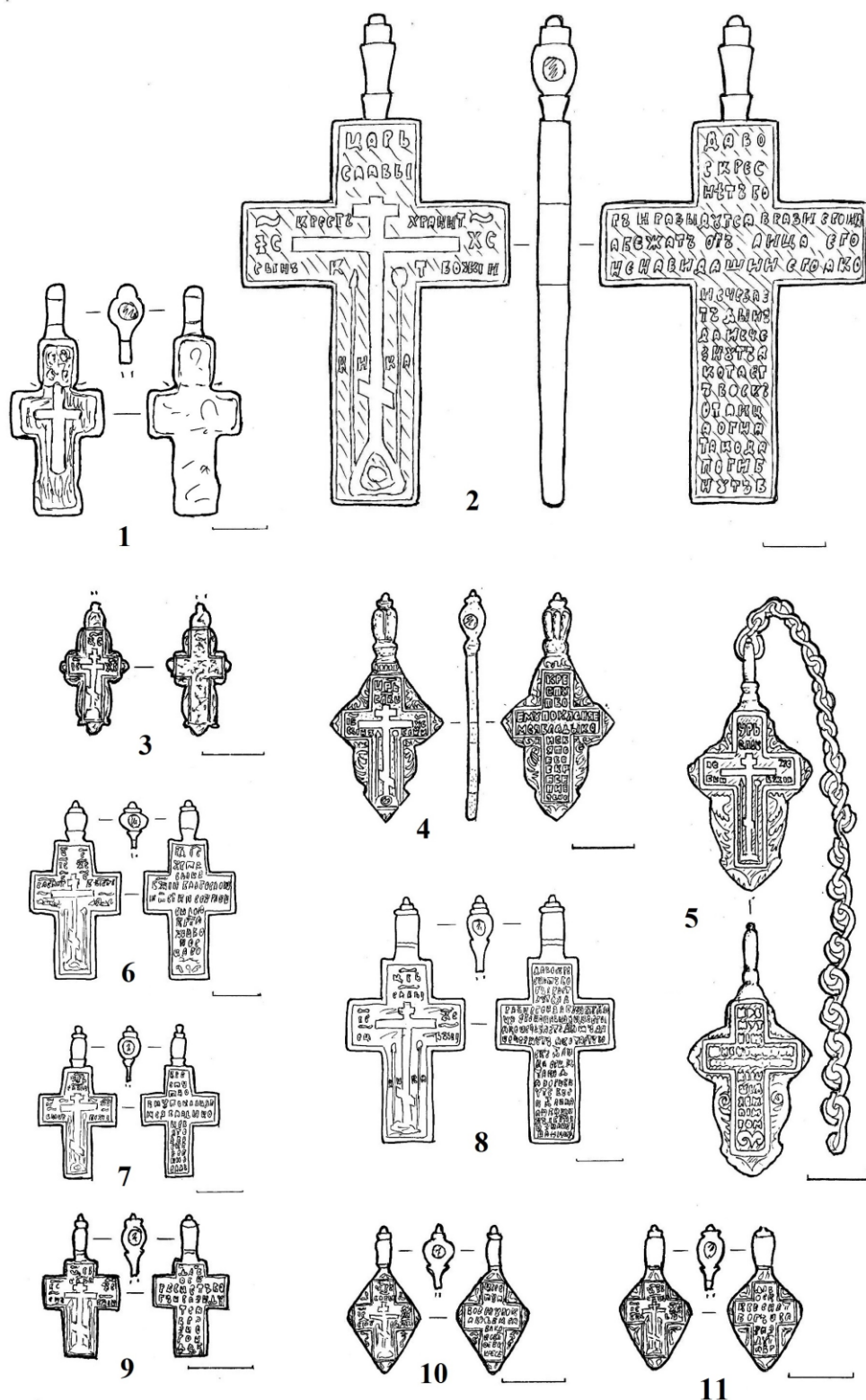

Рис. 9. Українські чоловічі і жіночі натільні і нагрудний хрести друг. пол. XVII–XIX ст. з території Чернігівської, Вінницької, Сумської, Дніпропетровської і Житомирської областей.

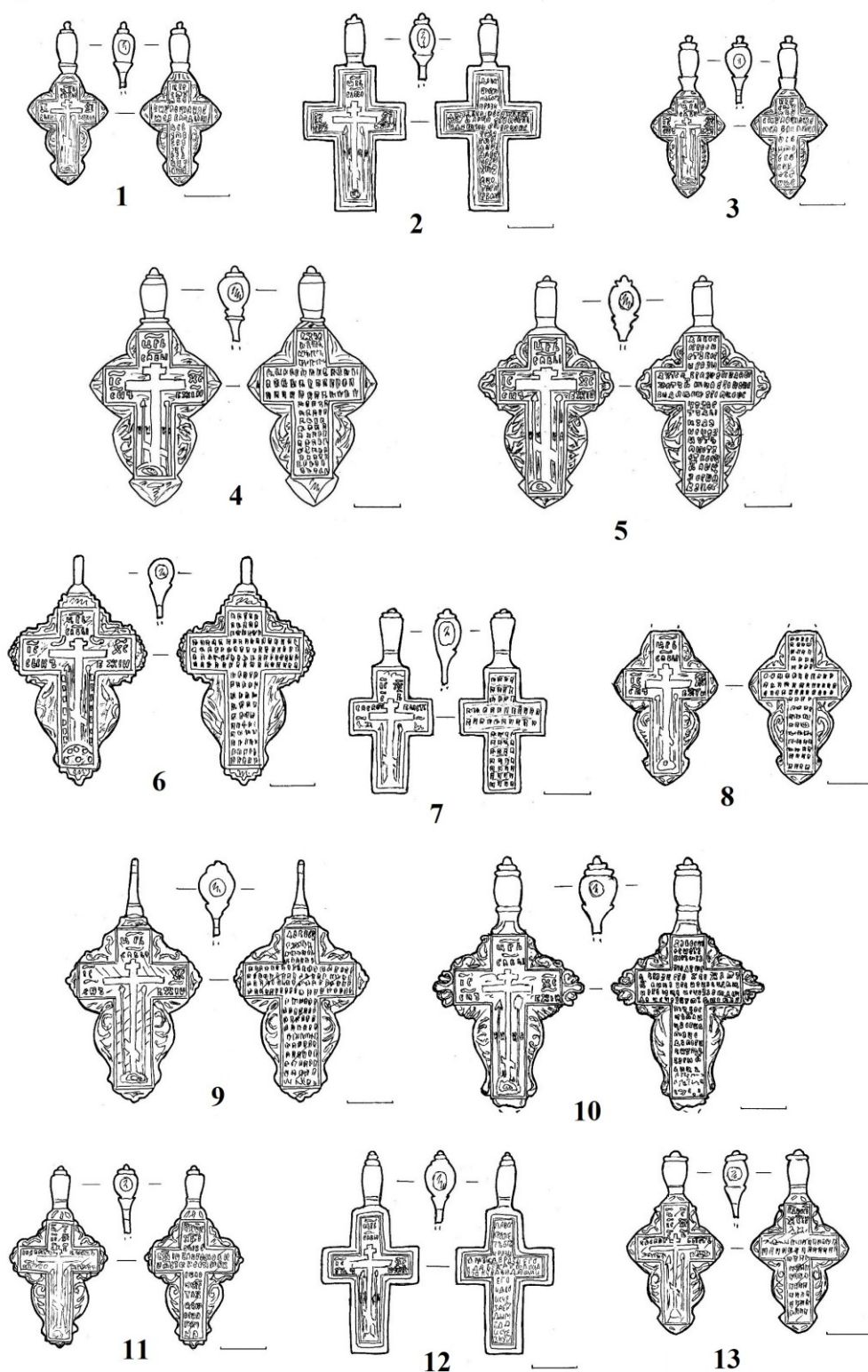

Рис. 10. Українські чоловічі і жіночі натільні хрести друг. пол. XVII–XIX ст. з території Житомирської, Харківської, Полтавської і Вінницької областей.

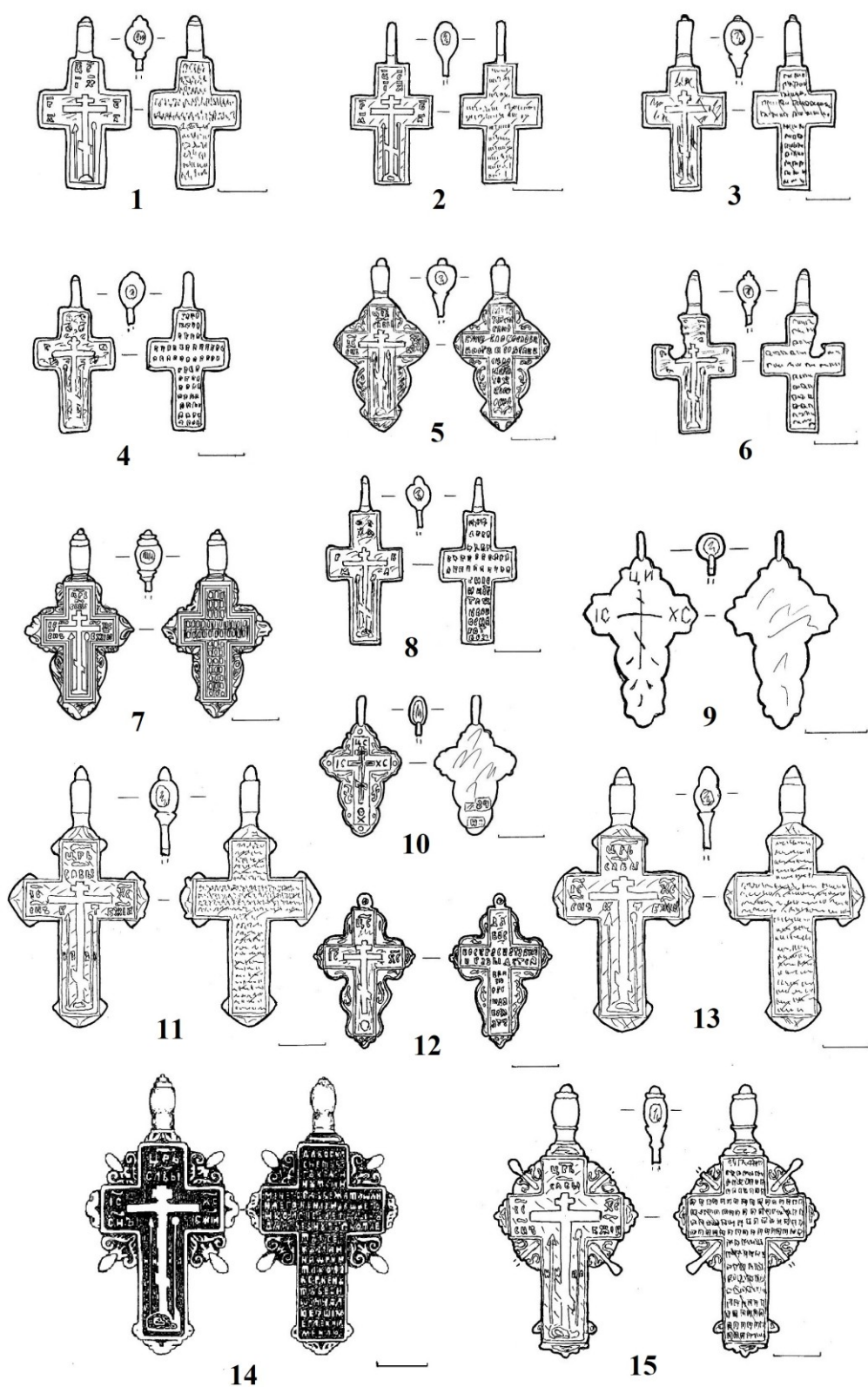

Рис. 11. Українські чоловічі і жіночі натільні хрести друг. пол. XVII–XIX ст. і трансформційні форми XVIII–XIX ст.

Рис. 12. Українські чоловічі і жіночі натільні хрести друг. пол. XVII–XIX ст. і деякі трансформційні форми XVIII–XIX ст. з території Харківської області

INSULA #4 2022

Зведена таблиця хрестів І

№№ рис.	Матеріал, техніка	Область	Район, н/п	Розміри, мм	Напівбалки горизонт., мм	Напівбалки вертик., мм	Написи
9.1	Бронза, лиття	Черніг.	Прилуцьк., Ладан	42*17	9–8; 9	7; 8	?
9.2	Латунь (?), лиття, синя емаль	Вінн.	Бершадськ.	78*43	14	14; 14	Царь славы ІС ХС крестъ хранит сынъ божій К Т; НИКА
9.3	Мід. спл., лиття.	Сум.	Роменськ., Сміле	22*11; 16*9	3,5	3,5; 3,5	ЦС ІС ХС
9.4	Мід. спл., лиття, біла емаль	Дніпр.	Дніпро, Ігрн. п-в	35*18; 22*10	5	5; 5	Црь слвы ІС ХС снь бжій
9.5	Мід. спл., лиття, емалюв.	Дніпр.	Дніпро, Ігрн. п-в	40*20; 25*11	6	5,5; 5,5	Црь слвы ІС ХС снь бжій
9.6	Мід. спл., лиття.	Житом.	Житом., Сосн., Р.-Гор.	39*20	9	9–8; 9	Ц С ; ІС ХС; С Б; распятъ бысть; ??????
9.7	Мід. спл., лиття.	Житом.	Житом., Сосн., Р.-Гор.	33*17	7	7–6; 7	Црь слвы ІС ХС снь бжій
9.8	Мід. спл., лиття.	Житом.	Житом., Сосн., Р.-Гор.	54*26	11	11; 11	Црь слвы ІС ХС; снь бжій НИКА
9.9	Мід. спл., лиття.	Житом.	Житом., Сосн., Р.-Гор.	23*12	5	5; 5	Црь слвы ІС ХС снь бжій
9.10	Мід. спл., лиття.	Житом.	Житом., Сосн., Р.-Гор.	24*12; 13*10	4	4; 4	Црь слвы ІС ХС снь бжій
9.11	Мід. спл., лиття.	Житом.	Житом., Сосн., Р.-Гор.	23*12; 13*10	4	4; 4	Црь слвы ІС ХС снь бжій

INSULA #4 2022

Зведена таблиця хрестів II

№№ рис.	Матеріал, техніка	Область	Район, н/п	Розміри, мм	Напівбалки горизонт., мм	Напівбалки вертик., мм	Написи
10.1	Мід. спл., лиття.	Житом.	Житом., Сосн., Р.-Гор.	36*18; 21*14	5	5; 5	Црь слвы ІС ХС снь бжій
10.2	Мід. спл., лиття.	Житом.	Житом., Сосн., Р.-Гор.	44*24	8	8; 9	Црь слвы ІС ХС снь бжій
10.3	Мід. спл., лиття, біла емаль	Житом.	Житом., Сосн., Р.-Гор.	36*17; 21*13	5	5; 5	Црь слвы ІС ХС снь бжій
10.4	Мід. спл., лиття.	Харк.	Харків., Липці	54*29	9/14–1	8/13–6; 9/14–17–9– 11–1	Црь слвы ІС ХС снь бжій
10.5	Мід. спл., лиття.	Харк.	Харків., Липці	52*30	8/12–1	8/13–4; 9/15–18–9– 11–1	Црь слвы ІС ХС снь бжій
10.6	Мід. спл., лиття	Харк.		51*31; 36*26	9	9; 9	Црь слвы ІС ХС сынъ бжій
10.7	Мід. спл., лиття.	Харк.		41*19; 28*19	9	8; 8	Ц С ; ІС ХС; С Б; распяъ бысть; ??????
10.8	Мід. спл., лиття.	Харк.		34*23; 32*19	7	7; 7	Црь слвы ІС ХС снь бжій
10.9	Мід. спл., лиття, бл. і зелена (?) емалі	Полтав.	Зіньків., Тарасівка	54*31	8	8; 9	Црь слвы ІС ХС снь бжій
10.10	Мід. спл., лиття.	Вінн.	Крижопіль.	56*34; 36*20	8	8; 8	Црь слвы ІС ХС; снь бжій
10.11	Мід. спл., лиття, біла емаль	Житом.	Житом., Сосн., Р.-Гор.	41*22; 27*18	6	6; 6	Ц С ; ІС ХС; С Б; Г А; распяъ бысть; место лобное
10.12	Мід. спл., лиття.	Вінн.		45*22	8	9–8; 9–8	Црь слвы ІС ХС снь бжій
10.13	Мід. спл., лиття, біла емаль	Житом.	Житом., Сосн., Р.-Гор.	41*22; 25,5*18	6	6; 6	Ц С ; ІС ХС; С Б; Г А; распяъ бысть; место лобное

Зведена таблиця хрестів III

№№ рис.	Матеріал, техніка	Область	Район, н/п	Розміри, мм	Напівбалки горизонт., мм	Напівбалки вертик., мм	Написи
11.1	Мід. спл., лиття.	Черн.	Снов'ян.	36*19	8	7–8; 8	Ц С ; І Х; С Б; Г А; М Л
11.2	Мід. спл., лиття, біла емаль	Сум.	Шосткин., Ворніж	34*17	7	7; 7	Ц С ; І Х; С Б; Г А; М Л
11.3	Мід. спл., лиття, емал?	Полт.	Кременч., Гор. Пл.	40*19	6	8–7; 7	??? Терм. вплив
11.4	Мід. спл., лиття,	Запор.	В. Білоз.	35*18	7	7; 7	Ц С ; ІС ХС; С Б; Г А; ???????
11.5	Мід. спл., лиття, блак. емаль	Полт.	Кременч., Гор. Пл.	40*22; 26*18	6	6; 6	Црь слвы ІС ХС снь бжій
11.6	Мід. спл., лиття, брак	Полт.	Кременч., Гор. Пл.	37*19	7	7; 7	Ц С ; І Х; С Б; Г А; М Л
11.7	Срібло, лиття.	Дніпр.	Дніпро, Ігрн. п-в	32*24; 27*17	7	7; 7	Црь слвы ІС ХС снь бжій
11.8	Мід. спл., лиття.	Кіров.		37*17	7	7; 7	Ц С ; ІС ХС; С Б; Г А; М Л
11.9	Срібло, вируб., карб., припав.	Микол.		31*18			Ц І ІС ХС
11.10	Срібло, лиття?, припаюв.?	Черніг.	Прилуцьк.	31*18			Ц С; ІС ХС
11.11	Мід. спл., лиття, біла й синя емалі	Черніг.	Носів.	57*31	9–12	9–12; 9–12	Црь слвы; ІС ХС; снь бжій; К Т; НИКА
11.12	Мід. спл., штапм.	Вінн.	Крижопіль.	34*23; 28*23	9–10–5–1 (5)	9–10–5–3; 9–11–6–7– 5–2	Ц С; ІС ХС
11.13	Мід. спл., лиття, біла й синя емалі	Сумс.	Глухів.	58*31	10–12	10–12; 10–12	Црь слвы; ІС ХС; снь бжій; К Т
11.14	Срібло, лиття	Дніпр.	Дніпро, Новобог. ф.	56*30; 39*24	10	10; 10	Црь слвы; ІС ХС; снь бжій; НИКА
11.15	Мід. спл., лиття, біла й салат. емалі	Хмельн.	Кам.-Поділ., Калиня	60*32	10	10; 10–14	Црь слвы; ІС ХС; снь бжій; НИКА